

JOHANNA VERNQVIST

EMILIE DE GEER, KVINNORS BILDNING OCH LÄSNINGENS MATERIALITET

TFL 2023:2–3. LITTERATUR OCH MATERIALITET

DOI: <https://doi.org/10.54797/tfl.v53i2-3.16633>

ISSN: 2001-094X

– Forskningsartikel –

Copyright © 2024 Author(s). This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons CC-BY 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

Emilie De Geer, den mest förtjusande af
dem allesammans, fastän kanske ej regelmässigt skön;
hon var lång, stark, blixtrande af lif, glädje och kvickhet.
Malla Montgomery Silfverstolpes Memoarer, 1 nov 1797¹

Emilie de Geer (1782–1828) tillträdde som slottsfru av Löfstad slott i Östergötland år 1817, nyss ingången sitt andra äktenskap. Med sig hade Emilie – som är en relativt okänd historisk person, sitt släktnamn och umgängeskrets till trots – erfarenheter från en skilsmässa och, av boktitlarna i hennes ägo att döma, ett brinnande intresse för litteratur, bildning, äktenskapsfrågor och, som tiden föreskrev för en dam av hennes börd, kulturella nöjen.² Hon förde också med sig en ansevärd boksamling från sitt barndomshem Finspångs slott.³ Denna samling bestod sannolikt främst av böcker från 1700-talet, men innehöll också enskilda titlar från 1600-tal och även många från det pågående århundradet.⁴ Emilie förblev slottets fru fram till sin bortgång 1828, och var därmed den andra kvinnan i ordningen efter Sophie Piper (1757–1816, född von Fersen) att använda slottet som permanentbostad.

I min forskning intresserar jag mig både för bibliotekets bestånd och för de läsare som ägt, införskaffat och använt samlingen. Den här artikeln placerar sig i ett växande forskningsfält där herrgårds- och slottsbibliotek på olika sätt kartläggs och analyseras. Med fokus på Emilie de Geers läspraktiker ämnar jag att diskutera betydelsen av de materiella spåren av läsning i ett urval av hennes böcker, som på olika sätt visar på hennes intresse för upplysningens ideal i relation till kvinnors utbildning, bildning och rättigheter i ett vidare perspektiv. Mer specifikt avser jag att fördjupa mig i två aspekter av Emilie de Geers samling, den profeminstiska litteraturen och den engelskspråkiga litteraturen, genom att analysera marginalanteckningar och andra

markeringar i ett urval av titlar som bevisligen tillhört Emilie de Geer. Min utgångspunkt i forskningen är att spåra de titlar, såväl skönlitterära som mer filosofiska och politiska verk, som på olika sätt berör kvinnors läsning, bildning och rättigheter i ett vidare perspektiv. Flera av de som jag hittills har lokaliserat bär inte några signaturer utan är endast stämplade med Löfstads sigill, men bland de som har fler stämplor eller handskrivna namnteckningar har merparten tillhört just Emilie. På så vis tar min diskussion även avstamp i tidigare forskning som belyser läspraktiker ur ett historiskt perspektiv, som exempelvis H. J. Jacksons *Romantic Readers. The Evidence of Marginalia* (2005) och Karen Greens *A History of Women's Political Thought in Europe 1700–1800* (2014). I svensk kontext finns också ett flertal studier som mitt projekt relaterar till, såsom Ann Öhrbergs *Vittra fruntimmer* om kvinnliga författarskap under 1700-talet och Lisa Skoghs studie om drottning Hedvig Eleonoras ”materiella värld”, där boksamlade utgör en viktig del. Särskilt slående är därtill Suellen Diaconoffs argument att kvinnors läskulturer är den viktigaste arenan för att komma åt deras strävan efter och idéer om social förändring i en europeisk kontext – ett argument som även den här artikeln tar stöd mot.⁵ Jag kommer inledningsvis att presentera Löfstads bibliotek, följt av en diskussion om Emilie de Geers liv som utgör en fond för förståelsen av hennes litterära intressen och läspraktiker.

Biblioteket vid Löfstad slott

Det fanns redan en boksamling vid Löfstad slott när Emilie kom dit. Under sina år på Löfstad påbörjade nämligen Sophie Piper på allvar uppbyggnaden av det bibliotek som idag finns bevarat på slottet. Det dåvarande förmaket, nuvarande salongen, möblerades med bokskåp och konversationsmöbler. Det är denna ljusa 1700-talssalong som under årens lopp, under andra halvan av 1800-talet, kommer att byggas om till bibliotek i murrig engelsk stil, med bokskåp och hyllor från golv till tak som successivt fylls med allt fler böcker. Sammantaget uppskattas samlingen bestå av dryga 5 000 volymer fördelade över omkring 2 600 titlar. Den befintliga kortkatalogen finns idag i enkelt digitaliserat format (Zotero och Excel) och innehåller 2 648 poster, fördelat över genrer som reseskildringar, kartor, trädgårdslitteratur,

kokböcker, teologiska skrifter och skönlitteratur av såväl episk, lyrisk som dramatisk karaktär. Delar av samlingen härrör sannolikt från slottets uppförande på 1600-talet av personer ur ägarlängden som Sophies mor Hedvig Catharina De la Gardie (1732–1800, gift med Axel von Fersen d.ä.) och mormor Hedvig Catharina Lillie (1695–1745). Men år 1750 brann slottet och det finns inte några för mig kända källor som vittnar om huruvida böcker räddades eller ej ur eldsvådan.⁶ Samtidigt var slottet nyttjat främst som sommarbostad fram till 1800-talet, så det också möjligt att ägarnas boksamlingar rörde sig mellan olika hem fram till Sophies övertagande. Sophie tog med sig många böcker vid flytten från Stockholm till Löfstad. Hon köpte också böcker kontinuerligt under sin levnadstid på slottet. Därtill umgicks Löfstads alla damer under 1700- och 1800-talen i hovets kretsar och hade vänskapsrelationer med skaldar som Gustaf Philip Creutz (1731–1785), vars *Atis och Camilla* (1781) finns i boksamlingen och pryds av signaturen ”Sophie Fersen”. Creutz var också en av Hedvig Charlotta Nordenflychts (1718–1763) ”ministrar” i det lärda sällskapet Tankebyggarorden.⁷

Bevarat i biblioteket finns, förutom de över 5 000 böckerna, även bord, stolar, konversationsmöbler, fåtöljer särskilt avsedda för cigarrökning, och konst i form av målningar och skulpturer. I bokskåpen gömmer sig också en mängd andra föremål för sociala praktiker, såsom spel, pussel, teckningar och skisser. Det tycks som om den boksamling som tidigare varit utspridd i bokskåp i slottets övriga rum, kopplats samman med en rad olika föremål som slutligen samlats i ett gemensamt rum – biblioteket. Det är ting som kan relateras till många av de sociala och kulturella praktiker som adelsfolket ägnade sig åt, där böckerna och läsning hade en given plats. Detta ser man tydligt i en akvarellmålning utförd 1812 av Duc de Pienne (1762–1831), föreställande dåvarande förmaket (nuvarande biblioteket). I målningen, som ännu finns på Löfstad slott, sitter Sophie Piper lyssnandes på musiken från en gitarr som spelas av en man, sannolikt konstnären själv. Bredvid sitter hennes son försjunken i ett kortspel. Och så, i det bakre vänstra hörnet av rummet, finns ett bord med ett antal böcker liggandes, som om någon endast tagit en tillfällig paus i den pågående läsningen.

Emilie de Geer: äktenskapen och upplysningstiden

Sophie Piper dog år 1816 efter fem år med Löfstad som sitt huvudsakliga hem, och hon lämnade slottet i sina barns ägo. Sonen Carl Fredrik (1785–1859), som ärvt två femtedelar av slottet, blev inom kort ensam ägare genom att lösa ut sina syskon. Det var då, strax efter Sophies frånfalle, som fröken Emilie de Geer tog sitt kliv över tröskeln till sitt nya, och sista, hem.

Emilies första man Mauritz Clairfelt (1780–1841) hade behandlat henne illa, varit notoriskt otrogen och allmänt ointresserad av sin fru, varför hon till sist valde att skilja sig. Det var förvisso inte lika skandalöst att skilja sig vid 1800-talets början som under tidigare århundraden, och även om skilsmässan tycks ha blivit mer accepterat inom vissa samhällsklasser hörde den inte till vanligheterna.⁸ Det andra äktenskapet ingicks sannolikt mest av praktiska skäl från Emilies sida, och av ekonomiska för hennes nye man Carl Fredrik. Han hade ett dåligt sinne för affärer och den lilla förmögenhet som Emilie förde med sig kom väl till pass. Emilie hade en son och en dotter från sitt första äktenskap och på Löfstad föddes ännu en son. Detta andra äktenskap kom även det att bli tämligen olyckligt, då det bland annat sägs att Carl Fredrik inte lämnade pigorna ifred. Möjligen kan Emilies intressen i frågor om kvinnors värde, utbildning och rättigheter spåras till hennes egna erfarenheter.

Litteraturvetaren Chris Roulston diskuterar hur äktenskapet gestaltas i fransk och brittisk litteratur under 1700-talet och tar, bland många, Vicesimus Knox (1752–1821) som exempel. Knox är en författare som finns representerad i Löfstads samling. Roulston påpekar att Knox ”[b]y attacking the idea that education and ‘public’ knowledge are incompatible with domesticity, [...] exposes how profoundly the concept of education is itself gendered. Knox argues instead for a model of marriage based on a shared universal education”.⁹ Knox själv skriver om relationen mellan make och hustru i sin *Essays Moral and Literary* (1800; 1779) följande:

I must confess, I ever thought it the most valuable recommendation of a wife to be capable of becoming a conversable companion to her husband; nor did I ever conceive that the qualifications of a cook-maid,

a laundress, or a house-keeper, were the most desirable accomplishments in a partner for life.¹⁰

Bland Emilies böcker finns ett antal titlar som återspeglar hennes intressen för frågor om kvinnans roll, utbildning och rättigheter – inte minst inom äktenskapet. Emilie levde i en omvälvande tid, då den franska revolutionen 1789 och dess efterskalv ekade i svensk kontext, och då frågor om bildning och kvinnors rättigheter debatterades, vilket väckte Emilies intresse. Diaconoff menar att progressiva 1700-talskvinnor var övertygade om att läsning, även av skönlitteratur, kunde spela en avgörande roll i arbetet för en självständig kvinna:

Woman's *reading*, then, was important not so much because political speech was forbidden to her, but because reading was perceived as the primary activity by which women's self-education would take place. Domestic reading did not have to be trivial. Instead, it could be empowering, a means of finding friendship, joining a community, and of being challenged to improve. For women to read in this way, was revolutionary.¹¹

Så vad läste Emilie de Geer? Skönlitteratur utgör en viktig del av hennes samling, där romanens mer framträdande roll under 1700-talet återspeglas. Men även pressens framfart gör avtryck vid sidan av de mer filosofiska och vetenskapliga titlarna. Det fanns vid tiden en växande tidskriftskultur och den nyttjades av kvinnliga journalister, redaktörer och författare.¹² Vid Löfstad finns flera tidskrifter för kvinnor och en av de bäst representerade är *Journal des dames*, som likt flera andra tidskrifter publicerade artiklar, skönlitteratur, bilder på det senaste modet, och mycket mer. Tidskrifterna skickades under prenumeration till olika delar av den fransktalande världen och lästes av både borgerskapet och adeln. Genom att påbörja en sådan prenumeration gick man också med i en gemenskap, där kvinnor var i fokus och diskuterade med varandra inom och över nationsgränser likväl som inom och mellan olika samhällsklasser. Den här formen av kollektivt läsande var banbrytande och bidrog till att, som Karen Green skriver, "eighteenth century women saw themselves as part of a growing tradition, and showing how they supported and emulated other women's contributions to intellectual and political debate".¹³

Emilie de Geer, miniatyr, Löfstad slott.

Emilies de Geers litterära intresse utgjorde en mycket vital del av hennes liv sedan barnsben. Inte minst var teatern, ännu en kollektiv litterär praktik, vid Finspångs slott livskraftig under Emilies mor Auroras styre och såväl Aurora själv som döttrarna deltog kontinuerligt i diverse uppsättningar. Det vittnar också fröken Emily D'Alton (eller möjligen med modernisering Alton eller Dalton) om, som jag återkommer till senare. Källan till informationen kommer från den samtida författaren och salongsvärdinnan Malla Montgomery Silfverstolpes (1782–1861) memoarer. Hon umgicks frekvent i samma kretsar som Emilie och ger återkommande beskrivningar av henne. Malla berättar:

Att lära rollerna utantill var nu ingenting,
men att rätt införlifva sig med dem var värre; af miss D'Alton,
som varit flera år vid Finspång och där sett fröknarna de Geer

spela och själf deltagit i flere sällskapsteatrar, lärde hon mycket teater-regler och en viss uppmärksamhet vid infallande svar, som blott vanan gifver.¹⁴

Fler beskrifningar av teatern vid Finspång återges, om än i andra hand, av Silfverstople:

Bland dem som umgingos vid Edsberg var en baron Otto Armfelt och hans grefvinna, född Kalling. Hon var en af dessa människor som berömmas af alla, ehuru egentligen ingen kan säga hvarföre. Hennes man var roligare, full af anekdoter, med en ovanlig talang att härma, i synnerhet konung Gustaf III. De omtalade ibland att de tillbragt långa tider på Finspong, De Geerska egendomen i Östergötland, och beskrefvo detta vackra, väl bebyggda ställe med alla dess smakfulla omgifningar och inrättningar. Äfven omtalade de huru de unga fröknarna De Geer spelade pjäser på en därtill väl arrangerad teater.¹⁵

Teatern var starkt närvarande i adelskulturen, inte endast som underhållning som man regelbundet tittade på utan lika mycket en aktivitet man ägnade sig åt vid de olika slotten och herresätena. När hertiginnan och sedermera drottningen Hedvig Elisabeth Charlotta – nära vän med Emilies svärmor Sophie Piper – ville blåsa nytt liv i den trista tillvaron vid hovet bildade hon en dramatisk akademi i november år 1800. I dess styrelse ingick, förutom hertig Karl och Hedvig Elisabeth Charlotta själva, grevinnan Armfelt, excellensen Brahe och överstekammarjunkare Bonde, och inskrivna i sällskapet var såväl Aurora Taube som hennes dotter Emilie.¹⁶ Även högläsningen var ett stående inslag i adelskontexter och i salongs-kulturen, vid sidan av den tysta läsningens framfart.¹⁷ Man kan därför anta att liknande sysselsättningar och umgängesformer hölls på Löfstad slott, då Emilie själv var slottets fru. Inte minst visar boksamlingen på ett stort antal dramatiska stycken som var populära vid tiden, såsom Madame de Genlis (1746–1830) verk, vilka jag får anledning att återkomma till i det följande. I Löfstads samlingar finns därtill huvudprydnader som använts vid teatertillställningar, så kallade spektakel, vackert utförda i detaljerad papperskonst.

Emilie de Geers litterära intresse överskrider dock med råge de dramatiska uppsättningarna vid diverse festligheter. Biblioteket vid barndomshemmet Finspångs slott var välfyllt och omfattade allt från de antika klassikerna till de italienska renässansdiktarna och vidare till svensk samtida litteratur. När Emilies far Jean Jacques gick bort tillföll en del av boksamlingen Emilie, vilken hon sedan förde med sig genom livet och slutligen till Löfstad.¹⁸ Erland Nordenfalk har tidigare fåordigt kommenterat Emilies möjliga bidrag till Löfstads bibliotek. Min pågående inventering och forskning på plats tyder på att en ansevärd mängd böcker ägts av henne, och merparten av de som jag hittills haft möjlighet att studera har också en gång befunnit sig i Finspångs samling.¹⁹

Jag kommer i det följande att utforska två aspekter av Emilie de Geers litterära intresse tillsammans med den läskultur som hon anammade: den profeminstiska litteraturen och den engelskspråkiga litteraturen. De materiella aspekterna av Emilies läspraktiker kommer alltså att kopplas samman med och förstås ur den historiska och sociala kontext hon verkade i, samt med de politiska tankeströmmar som återspeglas i hennes boksamling.

Läsningens materialitet: kvinnans rättigheter och litteraturen

Alltsedan Louise Rosenblatt i *Literature as Exploration* (1938) talade om läsning som en transaktion mellan mottagaren och verket har olika idéer om det litterära verkets tillblivelse i läsarens händer och tankevärld diskuterats.²⁰ Roger Chartier påpekade exempelvis under 1990-talet att relationen mellan böckernas materialitet, mediering och performativitet är avgörande för vår (skapade) förståelse av dem: ”Verken och diskurserna existerar bara från och med det ögonblick de blir fysiska realiteter, då de står inskrivna på sidorna i en bok, överförs av en röst som läser eller berättar, framförs på teaterscenen”.²¹ Genom att, i linje med forskare som Stephen Orgel, spåra sådant som marginalanteckningar, markeringar och understrykningar blir denna transaktion synliggjord, och i Emilie de Geers böcker kan olika läspraktiker kartläggas.²² Jag kommer här göra nedslag i ett urval av hennes böcker som visar på just sådana materiella avtryck.

Berquins »L'ami des enfants» hade länge utgjort Mallas älsklingsläsning. Sedan fru Beaumonts »Magasin des enfants» och fru Genlis. Dessa böcker hade uppfyllt hennes tankar med uppfostringsprojekt. Hon fann sin egen uppfostran världsöad, hennes tid var alldeles för litet begagnad till att inhämta nyttiga kunskaper.²³

Citatet är från Malla Montgomery Silfverstolpes memoarer och pekar tydligt på hur den unga Malla ser sin egen uppfostran som undermålig. I min tolkning syftar denna »uppfostran» snarast på utbildning, då hon i slutet av citatet talar explicit om att för lite tid ägnats åt att »inhämta nyttiga kunskaper». Det är särskilt viktigt att notera att den här insikten kommit i samband med läsning av Madame de Genlis brevroman *Adèle et Théodore* (1782), samt verk av Arnaud Berquin och Madame Leprince de Beaumont – alla tre författare som var tongivande profiler i utbildningsfrågor, inte minst i fråga om flickors utbildning.²⁴ Samtliga författarskap som här nämns är också representerade i Löfstads slotts boksamling. Madame de Genlis tycks ha varit en favorit vid Löfstad och för Emilie de Geer, då så många som 18 titlar finns i biblioteket, varav flera är stämplade såväl som signerade »Emilie de Geer». Samma praktik att både stämpla och signera verken är återkommande i Emilies fall, och visar på vikten av ägandet av böcker som del av hennes bildning.²⁵ Det är även sannolikt att hon hade för vana att låna ut sina böcker inom bekantskapskretsen (se nästföljande sida).

Jag ska strax återkomma till Genlis och *Adèle et Théodore*, men det finns anledning att göra ett par nedslag i ett annat verk med liknande tema innan dess. I Löfstads bibliotek finns ett relativt stort antal volymer som på olika sätt behandlar kvinnofrågor, inte minst kvinnors rätt till utbildning och bildning.²⁶ Ett av de tidigaste verken är Madame de Lamberts *Réflexions Nouvelles sur les Femmes, et Lettres sur la véritable éducation* från 1732. Exemplet vid Löfstad, en förstautgåva, har tillhört Emilie och har ursprungligen funnits vid Finspåns slott. Boken bär tydliga materiella spår, återigen i form av sigillstämplar, men också ägarens signatur. Därtill har stycken som det följande strukits under:

Den franske Molière skapade samma röra, genom Comédie des Femmes Savantes. Sedan den tiden har nästan lika mycket skam fästs vid kvinnors kunskap som till de laster som är mest förbjudna för dem. (Min översättning)²⁷

Stycket befinner sig längst ned på boksida 5 och har också kommenterats med en upprepning av orden ”on attaché”. Så snart som på nästa uppslag, på sidan 7, finns en ny markering i form av ett X i marginalen vid ett stycke som lyder: ”Män har med våld snarare än av naturligt rätt tillskansat sig auktoritet över kvinnor”²⁸. Och därefter, på sidan 12, markeras följande med ett liggande X: ”Denne husets herre, som du ärar, kom ihåg, när du närmar dig honom, att det ofta är orättvisa och tjuvaktighet du hälsar”²⁹. Det är tydligt att kritik av det patriarkala systemet och kvinnas begränsade möjligheter till bildning väckte särskild uppmärksamhet hos läsaren, vilket också var återkommande teman hos författaren Genlis.

Stéphanie Félicité du Crest, Madame de Genlis, var välkänd och etablerad som författare och pedagog under sin livstid, som hon själv dokumenterat och diskuterat i sina memoarer. Som nämnt är hon rikligt representerad på Löfstad. Hennes första publikation var teaterstycken i antologin *Parnasses des Dames* 1773, vilka följdes upp av en omfattande produktion inom flera olika genrer. Hennes pjäser för barn, *Théâtre à l’usage des jeunes personnes* (1779–80) utgivna i fyra volymer och ägda av Emilie möttes av god kritik och hyllades för ”their simple plots, prose dialogues, and an atmosphere of *realia*, which – according to the volumes – offered a moral message adapted to the childhood world of boys and girls of all social groups”.³⁰ Bland Emilies böcker finns exempelvis även Genlis *Théâtre de société* (1781) och *Annales de la vertu, ou cours d’histoire: à l’usage des jeunes personnes* (1781). Jämlikhetstanken genomsyrar Genlis verk, både gällande klass och genus, och alltid med fokus på utbildning. Dock innebär inte det att pojkars och flickors utbildning skulle se likadan ut. Tvärtom understryker Genlis de olika roller som kommer att förväntas av barnen, varför de också ska uppfostras på det sätt som

Följande sida: Madame de Lamberts *Réflexions Nouvelles sur les Femmes, et Lettres sur la véritable éducation* från 1732, Löfstad slottsbibliotek.

Emilie de Geer.

REFLEXIONS
NOUVELLE
SUR LES
FEMMES;
ET
LETTRES
SUR
LA VERITABLE
EDUCATION

PAR MAD. LA MARQUISE DE
LAMBERT

A AMSTERDAM,
Chez PIERRE HUMBERT.

M. DCC. XXXII.

kommer att gagna dem bäst. Exempelvis diskuterar hon vilken typ av romaner som unga kvinnor bör läsa, delvis i enlighet med den tanke som var gällande vid tiden – nämligen att kvinnor är alltför känslolstyrda för att hantera den form av romantiska berättelser som blivit alltmer populära. Men sådana ”litteraturlistor” kan också förstås som en strategi som kvinnliga författare som Genlis använde sig av. Diaconoff menar att:

in opposition to the gendered theories of reading in vogue, women writers would propose models of ethical reading in which the female reader would no longer be the guilty or docile recipient of male ideas – the one who read passively for mere pleasure – but rather the responsible consumer and, ultimately, producer of texts and ideas.

Den passiva lust-läsarkulturen ställs med andra ord mot en ny etisk och ansvarsfull kvinnlig läskultur. I likhet med Rousseau menade Genlis att barnets nyfikenhet skulle vara ledande och att den omfattande, men successiva, intellektuella utbildningen skulle utgöras av en ”mixture of encyclopaedic teaching; artistic, practical, and playful learning; an openness to foreign languages; and physical exercise – all under constant supervision”.³¹ Plagnol-Dieval klassar brevromanen *Adèle et Théodore* som en pseudo-roman, där flickan Adèle är en transparent omskrivning av Adèlaïde – den flicka som Genlis undervisade som informator/guvernante i familjen Orléans.³² I verket framhålls också mödrarnas huvudsakliga ansvar för döttrarnas utbildning, varför det naturligtvis var nödvändigt för mödrarna själva att ha en gedigen utbildning och bildning. Litteraturens roll i bildningen är något som understryks i en vidare upplysningskontext, där kampen mot ledan (som främst riskerade att drabba adeln) och för förnuftet var central. Temat förekommer i ”tidens texter och som botemedel nämns god läsning”, som Parland-von Essen formulerar det, och hon fortsätter:

[D]et fanns fördelar med bildade kvinnor som även hade en del teoretisk kunskap och ett upplyst förstånd. De kunde kanske bättre fostra sina barn och konversera männen bättre, vara bättre mödrar och makar. En koppling mellan bildning, kontroll över det egna livet och lycka var förekommande omdömen.³³

Läsning av skönlitteratur är central i de pedagogiska programmen för flickor, Genlis inget undantag. Men under det sena 1700-talet och tidiga 1800-talet var flickors och kvinnors läsning, som nämnts ovan, inte en oproblematiserad fråga, utan i högsta grad ett politiskt och filosofiskt spörsmål.³⁴ I ett markerat stycke i exemplaret av *Adèle et Théodore* på Löfstad skriver Genlis att:

Behovet att älska plågar henne inte, eftersom det är tillfredsställt; om nätterna läser hon inte *Zaide*, *Prinsessan av Clèves*, *Belägringen av Calais*, *Cleveland*, etc. Dessa romaner har hon redan läst tillsammans med mig vid tretton års ålder och hon kan utan fara läsa om dem nu. Det första intrycket av dem är redan gjort. Hon kommer aldrig i sådana skrifter att se annat än delirium av en upphöjd fantasi. Hon läser *Clarissa*, *Pamela*, *Grandisson*, och hon ser hur liten makt kärleken har över en förnuftig kvinnas hjärta. Hon måste säga till sig själv: Dessa tre verk anses allmänt vara de finaste i denna genre, de har inte förlorat något av sitt rykte, de erbjuder därför en trogen skildring av det mänskliga hjärtat – för vilken förtjänst kan det finnas utan sanningen? Om Richardsons hjältinnor inte är imaginära varelser, om denna änglalika och sublimes Clarissa, denna dygdiga Pamela, som utan påtvingade karaktärsdrag, är lika berörande som intressanta, då är dessa romaner mästerverk och då måste man förakta alla andra. Man måste med nödvändighet tro att det är till fantasins oordning, och inte till själens känslighet, som kärleken är skyldig sin största styrka, och att en blygsam, förnuftig och dygdig kvinna alltid kommer att vara skyddad mot utbrott av denna passion, t.o.m. när hon lagligen kunde ägna sig åt den. (Min översättning)³⁵

Här finns en tydlig moralisk kompass som bör ledsaga den unga flickan och skydda henne, särskilt mot förälskelsens villfarelser, och som påbjuder en strävan efter ett dygdigt leverne. Den utgåva av brevromanen som lokaliserats i Löfstads samling bär inte Emilies signatur och enbart Löfstads sigill. Det är därför inte fastställt att Emilie är läsaren som efterlämnat de spår som här diskuteras, men hennes eget stora intresse för författaren och de frågor som hon berör talar för att det är hon.³⁶ Läsarens materiella avtryck startar med en bock, ett v, där verket *Clarissa* nämns, vilket är längst ned på sidan. Därefter har hela stycket som följer på nästa sida markerats med en lång klammer.

Pamela, *Grandisson*, elle y voit combien l'amour a peu de pouvoir sur le cœur d'une femme raisonnable ; elle doit se dire : Ces trois ouvrages sont universellement regardés comme ce qu'il y a de plus beau dans ce genre, ils n'ont rien perdu de leur réputation, ils offrent donc une fidelle peinture du cœur humain, car quel mérite peut exister sans la vérité ? Si les héroïnes de *Richardson* ne sont pas des êtres imaginaires, si cette angélique & sublime *Clarisse*, cette vertueuse *Pamela*, n'ont pas des caractères forcés, si elles sont également touchantes & intéressantes, ces romans sont des chefs-d'œuvres ; alors il faut mépriser tous les autres ; il faut croire nécessairement que c'est au dérèglement de l'imagination, & non à la sensibilité de l'ame, que l'amour doit sa plus grande force, & qu'une femme modeste, raisonnable & vertueuse, sera toujours à l'abri des emportemens de cette passion, même quand elle pourroit s'y livrer légitimement.

Bon soir, ma chere fille ; le courier ne part que lundi, *Adele* m'apportera demain sa dépêche pour vous, & je vous écrirai encore dans sa lettre.

Madame de Genlis, *Adèle et Théodore*, 1785.

Det kommer därför inte som en överraskning att Samuel Richardsons (1689–1761) *Pamela* (1741–42) och *Clarissa* (1748) också återfinns i Löfstads samling, den senare med säkerhet ägd av Emilie, vilket jag återkommer till nedan. Men där finns också en mängd litteratur av det slag som kritikerna ansåg vara vilseledande, i synnerhet lätt-

samma romaner om kärleksäventyr men också ren skandallitteratur, samt titlar som låg och vägde i den moraliska vågskålen.³⁷ Till den senare kategorin kan exempelvis Françoise de Graffignys *Lettres d'une Péruvienne* (1758 [1747]) räknas, som ägdes av Emilie.

Karen Green påpekar att ”although many commentators dismissed novels as frivolous romances, these works in fact played an important role as vehicles for the discussion of appropriate social interaction, as well as for critiques of oppressive marital and parental behaviour”.³⁸ Det kan mycket väl ha varit så att läskulturerna vid Löfstad speglar Greens argument. Böckerna lästes och fungerade som diskussionsunderlag, och i Emilie de Geers fall möjligen som en ventil där kritik av den form av äktenskap som hon själv erfarit både första och andra gången kunde lyftas. Man kan även sätta läsningen av sådan litteratur mot bakgrund av den filosofiska och politiska litteratur om kvinnors rättigheter och utbildning, som diskuterades ovan med Diaconoff. På så vis blir effekten av läsningen även av underhållningslitteratur inte alls trivial utan revolutionär.

Clarissa och *Pamela* finns alltså i Löfstads boksamling, inte bara i fransk översättning (*Pamela*) som var det mest vanliga inom adelskretsar vid tiden, utan i engelskspråkigt original (*Clarissa*). Det är främst ur den aspekten jag i det kommande diskuterar *Clarissa*, även om synen på verket som god och moraliskt uppbyggande litteratur också är av intresse.

Läsning av engelsk litteratur

Det råder ingen tvekan om att franskan var det språk som vid sidan av svenskan var det ledande under det svenska 1700-talet och in på 1800-talet. Det hörde till en god uppfostran inom adeln att behärska franskan i såväl tal som skrift.³⁹ Det är därför inte alls förvånande att många verk som i original skrivits på engelska översattes och lästes på franska. Flertalet herresäten vittnar om denna kultur, såsom Adelnäs, Skokloster och Leufstad bruk. Men i Löfstads boksamling finns åtminstone 192 engelskspråkiga titlar – en andel som är anmärkningsvärd. Siffran kan jämföras med minst 1 288 titlar på franska, 106 på danska och 58 på italienska. Hur kommer det sig? Och framför allt, hur lästes dessa verk?

Emilies svärmor, den ovan nämnda Sophie Piper, tycks ha haft intresse för den engelska kulturen. Enligt Nordenfalk är det främst trädgårdsböcker som bör omnämnas, Sophies botaniska intresse är väldokumenterat, även om dessa böcker i sig inte är ett bevis på hennes språkkunnighet.⁴⁰ Sophies bror Axel von Fersen d.y. var i sin tur en period i Amerika. Han iklädde sig där, förutom sin officiella tjänst som förste adjutant på den franska sidan av det nordamerikanska frihetskriget, rollen som tolk mellan den blivande presidenten George Washington och den franska sidans ledare greve J. D. B. de Rochambeau, då Fersen var kunnig i både engelska och franska.⁴¹

Hemma vid Finspångs slott hade Emilie de Geer fått tillgång till utbildning i det engelska språket vid sidan av det franska. Malla Montgomery Silfverstolpe återger i sina memoarer hur en kvinna vid namn Emily D'Alton, nämnd ovan, undervisade Malla själv i engelska som barn.

Gustava Rudbeck (änkefriherrinnan von Essen, som tillbringade denna vinter på Edsberg) önskade få en lärarinna i franska språket åt sina barn och genom bekanta rekommenderades en ung engelska miss Emily D'Alton, som varit i Frankrike och talade äfven franska. Den 20 februari, kom hon till Edsberg, var då tjugufyra år, såg bra ut ehuru hon hade för stor näsa, hade lifliga bruna ögon, röd och hvit hy, skönt kanstanjebrunnt hår och en nätt figur. Hon såg sorgsen och förstämd ut första kvällen. Morgonen därpå fick Malla börja läsa engelska för henne från 8 till 10.⁴²

Fröken D'Alton hade före sin ankomst till Edsberg, där Malla bodde vid tiden, undervisat dottrarna vid Finspångs slott:

Därifrån kom hon till Finspång för att lära de unga fröknarna Aurora och Emilie De Geer engelska. Där var hon nära tre år.

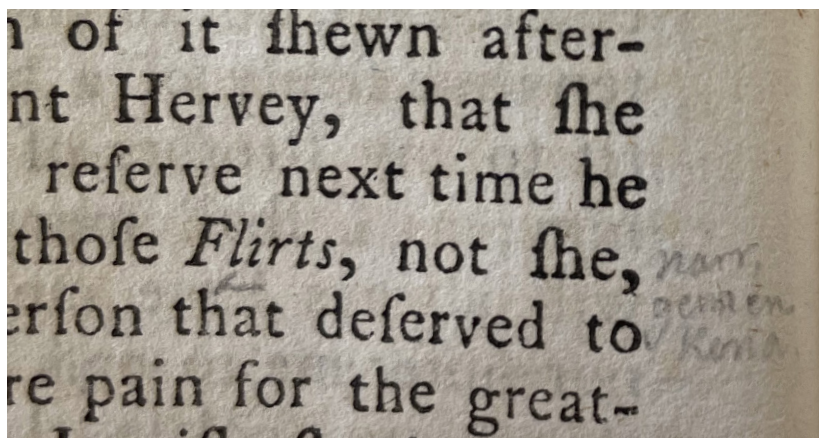
[...]

Flickorna voro sköna och fingo en grann uppfostran. Den äldsta, Aurora, behaglig men inskränkt, den andra, Emilie, kvick, ostyrig, lofvade att fullkomligt träda i sin mors fotspår.⁴³

Som Holmquist påpekar i relation till Silfverstolpes språkundervisning var just kunskaper i engelska ”mycket ovanliga vid den här tiden i Sverige, då franska var det helt dominerade främmande språket och tyska det näst vanligaste”.⁴⁴

Engelskinläring och intresset för den engelska litteraturen visar sig i de materiella spåren i Löfstads boksamling, och särskilt i verk som tillhört Emilie. I samlingen finns vid Emilies tid vid slottet utbildningslitteratur i form av ordböcker, uppslagsverk, lektioner och samlingsverk av prosa och poesi för nybörjare. Det är då inte tal om svenskspråkigt material, utan man lär sig engelska via just franskan eller tyskan. Flera av dessa böcker, dock inte alla, har också tillhört Emilie.

Därtill finns flera engelskspråkiga författarskap på originalspråk. Här finns förstås de kanoniserade författarskapen som William Shakespeare, John Milton och skotten James Macpherson. Mitt exempel här utgörs av Richardsons *Clarissa*, eftersom det så tydligt kan kopplas till andra verk i Emilies repertoar – inte minst *Madame de Genlis*, som ju förespråkade just Richardsons brevromaner som uppbygglig litteratur för unga kvinnor.⁴⁵ Men där spåren i den franskspråkiga litteraturen som Emilie ägt omfattar marginalanteckningar, understrukna rader och stycken och markeringar i form av kryss, visar *Clarissa* tecken på en annan form av läspraktik.

Clarissa, utgåvan i Löfstads samling från 1785. Ordet "Flirts" har strukits under och i marginalen står skrivet "narr. gemen kvna".

I congratulated her upon her prospects. She received my compliments with a great deal of self-complacency.

She liked the gentleman still more at his next visit; and yet he made no particular address to her, altho' an opportunity was given him for it. This was wondered at, as my Uncle had introduced him into our family declaredly as a visiter to my Sister. But as we are ever ready to make excuses when in good humour with ourselves for the perhaps not unwilful flights of those whose approbation we wish to engage; so my Sister found out a reason much to Mr. Lovelace's advantage for his not improving the opportunity that was given him.—It was bashfulness, truly, in him. [Bashfulness in Mr. Lovelace, my dear!]
—Indeed, gay and lively as he is, he has not the *Look* of an impudent man. But I fancy, it is many, many years ago since he was bashful.

Thus, however, could my Sister make it out—
 ' Upon her word, she believed Mr. Lovelace deserved
 ' not the bad character he had as to women.—He
 ' was really, to *her* thinking, a *modest* man. He
 ' would have spoken out, she believed; but once or
 ' twice as he seemed to intend to do so, he was under
 ' so *agreeable* a confusion! Such a profound respect
 ' he seemed to shew her! A perfect *reverence*, she
 ' thought: She loved dearly that a man in court-
 ' ship should shew a reverence to his mistress'—So
 indeed we all do, I believe: And with reason;
 since, if I may judge from what I have seen in many
 families, there is little enough of it shewn after-
 wards.—And she told my Aunt Hervey, that she
 would be a little less upon the reserve next time he
 came: ' She was not one of those *Flirts*, not she,
 ' who would give pain to a person that deserved to
 ' be well-treated; and the more pain for the great-
 ' ness of his value for her.'—I wish she had not
 Somebody whom I love in her eye.

Den franska litteraturen tycks läsas utan större ansträngning och fokus ligger framför allt på det innehållsliga – vad som sägs och vad det innebär. Spåren i *Clarissa*, och även andra engelskspråkiga verk, består genomgående av att enstaka ord eller fraser är understruken och sedan översatta till svenska i marginalen.⁴⁶ Verket är bundet i åtta band, där mina nedslag i dessa visar på en lika notorisk läsning vid början som vid slutet. Det synes som om läsaren har en vilja att förstå vartenda ord av det som läses samtidigt som läspraktiken vittnar om en aktiv och parallell språkinläring. Möjligen har hon använt sin utgåva av Nugents *The New Pocket Dictionary of the French and English Languages* (1784) i sitt arbete.

Med blyerts och bläck: att läsa med pennan i hand

Som Chartier betonat är texters materialitet inte något sekundärt fenomen, ”[v]erken och diskurserna existerar bara från och med det ögonblick de blir fysiska realiteter”.⁴⁷ I Löfstads bibliotek och i Emilie de Geers böcker är detta påstående om böckernas och läspraktikernas materialitet talande och väl synliggjort. De böcker som här har diskuterats har lästs med pennan i hand, och i högsta hugg. Därtill tycks Emilies boksamling ha varit mer omfattande än vad källor tidigare kunnat ange. Emilies intresse för utbildning, bildning, läsning, och därtill relaterade kvinnopolitiska frågor har lämnat spår i form av såväl sigillstämplar och signaturer som marginalanteckningar och markerade ord och stycken i såväl blyerts som i bläck. De verk som här har diskuterats visar tecken på att hennes läspraktiker skiljer sig mellan fransk och engelsk text. Där de franska verken visar upp fler kommentarer och markeringar av särskilda stycken visar läsningen av den engelskspråkiga *Clarissa* på en samtida läs- och översättningspraktik. Spåren av läsningens materialitet möts dock i en gemensam punkt, nämligen Emilie de Geers intresse för upplysningstidens idéer och frågor om flickors och kvinnors läsning, bildning och rättigheter.

Noter

- 1 Malla Montgomery Silfverstolpe, *Memoarer*, Malla Grandisson red., 4 vol. (Stockholm: Albert Bonniers Boktryckeri, 1908–1920).
- 2 Anna-Lena Berg ger viss biografisk information om Emilie de Geer, äktenskapen och hennes familjerelationer i sin biografi *Jacquette Gyldenstolpe. Romantik och tragik i skuggan av tronen* (Stockholm: Santérus Förlag, 2022). Emilie var moster till Jacqueline.
- 3 Erland Nordenfalk, *Museet Löfstad slott. Ett stort svenskt herrgårdshem under tre århundraden* (Stockholm: Norstedts, 1967), 133. Holger Frykenstedt, *Jean Jacques och Aurora Taube de Geer af Finspång och deras värld*, Svenska Humanistiska Förbundets skriftserie 98–99, (Stockholm: Svenska Humanistiska Förbundet, 1987), 151.
- 4 Jag har i min inventering hittills utgått från specifika titlar i katalogen av intresse för mina forskningsfrågor, lokaliserat dessa när så varit möjligt och därefter studerat, fotat och påbörjat analyser. Min inventering pågår fortfarande och utlåtandet grundar sig på de forskningsresultat som projektet hittills mynnat i. Av de 112 titlar jag undersökt har 41 tillhört Emilie de Geer, och flera av dem bär även stämpel från Finspångs slottsbibliotek. Alla foton i artikeln är tagna av mig.
- 5 Ann Öhrberg, *Vittra fruntimmer. Författarroll och retorik hos frihetstidens kvinnliga författare*, diss. (Hedemora: Gidlunds förlag, 2001), Lisa Skogh, *Material Worlds. Queen Hedwig Eleonora as Collector and Patron of the Arts*, diss., Bidrag till Kungl. vetenskapsakademiens historia 44, (Stockholm: Kungl. Vetenskapsakademien. Centrum för vetenskapshistoria, 2013), Suellen Diaconoff, *Through the Reading Glass. Women, Books, and Sex in the French Enlightenment* (New York: State University of New York Press, 2005).
- 6 Digitaliseringen av kortkatalogen är utförd av fil. dr. Svante Landgraf. Boksamlingens tillkomsthistoria är vid skrivandets datum inte fullt utredd, men att biblioteket innehåller flera personers sammanförda boksamlingar råder det inga tvivel om. Dels bygger uppgifterna på Nordenfalk, *Museet Löfstad slott*, dels på mina egna preliminära slutsatser. Men det ligger ännu i framtiden att reda ut, om möjligt, exempelvis hur böckerna införskaffats och hur stor del av samlingen som tillhört kvinnor respektive män. Att slottets ägarlängd domineras av kvinnor, och utlåtanden som Nordenfalks, talar dock för att kvinnornas boksamlingar dominerar. Inom ramen för mitt nuvarande projekt arbetar jag alltjämt vidare med att lokalisera och utforska böcker som varit i Sophie Pipers och Emilie de Geers ägo. För vidare läsning om svensk bokmarknad under 1700-talet, se Anna-Maria Rimm, ”Böckernas vägar: den svenska bokhandels import av utländska böcker 1750–1800”, *Sjuttonhundratals* vol. 8 (2011), 139–155.
- 7 Ingrid Holmquist, *Salongens värld. Om text och kön i romantikens salongs-kultur* (Eslöv: Brutus Östlings Bokförlag Symposion, 2000), 36–37.
- 8 Se exempelvis Brita Planck, *Förnuft eller känsla. Adel, kärlek och äktenskap* (Stockholm: Appell Förlag, 2018).
- 9 Chris Roulston, *Narrating Marriage in Eighteenth-Century England and France* (Abingdon, Oxfordshire: Routledge, 2010), 27.
- 10 Vicesimus Knox, ”On Female Literature”, i *Essays Moral and Literary*, 3 vol. (Basel: James Decker, 1800), vol. 2. Förstautgåvan trycktes i London år 1779, från vilken Roulston citerar samma rader i sin diskussion. Se föregående not.

- 11 Diaconoff, *Through the Reading Glass*, 51–52.
- 12 Öhrberg, *Vittra fruntimmer*, 53, 246ff.
- 13 Karen Green, *A History of Women's Political Thought in Europe, 1700–1800* (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), 11.
- 14 Silfverstolpe, *Memoarer*, vol. 1 över åren 1782–1803, 100.
- 15 Silfverstolpe, *Memoarer*, vol. 1, 63.
- 16 Frykenstedt, *Jean Jacques*, 304.
- 17 För en djupgående analys av den gemensamma läsningen i 1700-talets Europa, se Abigail Williams, *The Social Life of Books. Reading Together in the Eighteenth-Century Home* (New Haven: Yale University Press, 2017). Historikern My Helling diskuterar i sin avhandling hur läsning av böcker förekommer i Hedvig Elisabeth Charlottes dagbok och korrespondens, särskilt med Sophie von Fersen. Exempelvis lyfter Helling ett brev som Hertiginnan skrivit från Carlberg i juni 1790, där hon anger att ”Kl. fem är det högläsning och mellan sex och halv sju serveras teet”. My Helling, *Hovpolitik. Hedvig Elisabeth Charlotte som politisk aktör vid det gustavianska hovet*, Örebro Studies in History nr. 14, (Örebro: Örebro universitet, 2013), 59.
- 18 Frykenstedt, *Jean Jacques*, 151.
- 19 Nordenfalk, *Museet Löfstad slott*, 133.
- 20 Louise Rosenblatt, *Litteraturläsning som utforskning och upptäcktsresa*, Sven-Erik Torhell övers. (Lund: Studentlitteratur, 2002). Utgavs första gången år 1938 som *Literature as Exploration* och har sedan dess kommit i en mängd utgåvor och präglat diskussioner inom den läsorienterade litteraturteorin.
- 21 Roger Chartier, *Böckernas ordning. Läsare, författare och bibliotek i Europa mellan 1300-tal och 1700-tal*, Jan Stolpe övers. (Göteborg: Anamma, 1995), 8.
- 22 Stephen Orgel, *The Reader in the Book. A Study of Spaces and Traces* (Oxford: Oxford University Press, 2015.) Se även H. J. Jackson, *Romantic Readers. The Evidence of Marginalia* (New Haven & London: Yale University Press, 2005).
- 23 Silfverstolpe, *Memoarer*, vol. 1, 77–78.
- 24 Jessica Parland-von Essen, *Behagets betydelse. Dötrarnas utbildning i det sena 1700-talets adelskultur*, (Möklinta: Gidlunds förlag, 2005), 63ff.
- 25 Här finns också paralleller till Jacques Rancières diskussion om hur litteraturbegreppet förstås och formuleras vid upplysningstiden. ”Det här nya sättet att koppla orden till tingens synlighet uppstår vid skiftet mellan 17- och 1800-talet och formuleras med tydlighet i Mme de Staëls *De la littérature*. En post-revolutionär företeelse, kan man snabbt konstatera, och det är just därför litteraturen är så viktigt för Rancière: uppfinnandet av begreppet litteratur sammanfaller med ingången till en demokratisk era”. Christina Kullberg, ”Litteraturens genealogi. Om litteraturbegreppet hos Jacques Rancière”, *Tidskrift för litteraturvetenskap* vol. 37 (2007:1–2), 76.
- 26 I bokhyllorna återfinns exempelvis Miremont, *Traité de l'éducation des femmes, et cours complet d'instruction*, 1779, och Dell'Acqua, *Essai sur la supériorité intellectuelle de la femme*, 1797. Ännu en titel som bär Emilie de Geers signatur är Louis-Antoine Caraccioli, *Le véritable mentor, ou l'éducation de la noblesse*, 1759.
- 27 ”Moliere en France a fait le même desordre, par la Comédie des Femmes Savantes. Depuis ce tem[ps]-là, on a attaché presque autant de honte au Savoir des Femmes, qu'aux vices qui leur sont le plus défendus”. Anne-Thérèse de Marguenat de Courcelles Lambert, *Réflexions Nouvelles sur les Femmes, et Lettres sur la véritable éducation* (London: J. P. Coderc, 1732), 5–6.

- 28 "Les Hommes, par la force plutôt que par droit naturel, ont usurpé l'autorité sur les Femmes". Lambert, *Réflexions Nouvelles*, 7.
- 29 "Ce Maître de la maison, que vous honorez, songez, en l'abordant, que souvent c'est l'Injustice & le Larcin que vous saluez", Lambert, *Réflexions Nouvelles*, 12.
- 30 Plagnol-Diéval, Marie-Emmanuelle, "The Visual and Textual Portraits of Mme de Genlis: The Gouverneur, Educator, and Author of the *Mémoires*", Kristen Gehrman övers., i *Portraits and Poses. Female Intellectual Authority, Agency and Authorship in Early Modern Europe*, red. Beatris Vanacker and Lieke van Deinsen. 93–112. (Leuven: Leuven University Press, 2022), 94.
- 31 Plagnol-Diéval, "The Visual and Textual Portraits of Mme de Genlis", 94.
- 32 Familjen Orléans anställde Mdm de Genlis som informator till samtliga fyra barn, en dotter och tre söner, varav den ena var den framtida Louis-Philippe. Hon bryter här en strikt norm då hon undervisar pojarna i rollen som *gouverneur*.
- 33 Parland-von Essen, *Behagets betydelser*, 91.
- 34 Se exempelvis Diaconoff, *Through the Reading Glass, Green, A History of Women's Political Thought*, Jackson, *Romantic Readers*.
- 35 "Le besoin d'aimer ne la tourmente pas, puisqu'il est satisfait; elle ne passe point les nuits à lire Zaïde, la princesse de Cleves, le siege de Calais, Cleveland &c. elle a lu ces romans à treize ans, & avec moi; elle pourroit les relire à présent sans danger, la première impression est faite; elle ne verra jamais dans des écrits semblables que le délire d'une imagination exaltée; elle lit *Clarisse, Pamela, Grandisson*, elle y voit combien l'amour a peu de pouvoir sur le cœur d'une femme raisonnable; elle doit se dire: Ces trois ouvrages sont universellement regardés comme ce qu'il y a de plus beau dans ce genre, ils n'ont rien perdu de leur réputation, ils offrent donc une fidelle peinture du cœur humain, car quel mérite peut exister sans la vérité? Si les héroïnes de Richardson ne sont pas des êtres imaginaires, si cette angélique & sublime Clarisse, cette vertueuse Pamela, n'ont pas des caractères forcés, si elles sont également touchantes & intéressantes, ces romans sont des chefs – d'œuvres; alors il faut mépriser tous les autres; il faut croire nécessairement que c'est au dérèglement de l'imagination, & non à la sensibilité de l'ame, que l'amour doit sa plus grande force, & qu'un femme modeste, raisonnable & vertueuse, sera toujours à l'abri des emportemens de cette passion, même quand elle pourroit s'y livrer légitimement." Citerat efter original utan modernisering. Genlis, Stéphanie Félicité de, *Adèle et Théodore ou Lettres sur l'éducation. Contenant tous les principes relatifs aux trois différens plans d'éducation des princes et des jeunes personnes & des hommes*, 3 vol., (Neuchatel: Favre et Comp., 1785), vol. 3, 219–220.
- 36 Det går inte heller att säga med fullständig säkerhet att Emilie de Geers hand utfört de anteckningar och markeringar i de verk som varit i hennes ägo, men sannolikheten för detta är övervägande. Nästa steg i projektet är att lokalisera brev eller andra dokument skrivna av Emilie, och på så vis kunna jämföra handstilar och utforska möjliga omnämmanden av läsning, bokinköp, osv.
- 37 Med skandallitteratur syftar jag på verk som rör sig helt utanför den moraliska ramen, där jag funnit tre titlar, stämplade och signerade Emilie de Geer, av den beryktade författaren Nicolas-Edmé Retif de La Bretonne.
- 38 Green, *A History of Women's Political Thought*, 17.
- 39 Charlotta Wolff, *Vänskap och makt. Den svenska politiska eliten och upplysningstidens Frankrike*, (Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 2005), 41ff.
- 40 Nordenfalk, 135.

- 41 "H Axel Fersen, von", Riksarkivet, Svenskt biografiskt lexikon, hämtad 2024-01-18, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/mobil/Artikel/15292>.
- 42 Silfverstolpe, *Memoarer*, vol. 1, 88.
- 43 Silfverstolpe, *Memoarer*, vol. 1, 131, 132.
- 44 Holmquist, *Salongens värld*, 108.
- 45 Samuel Richardson, *Clarissa; or, the history of a young lady*, 8 vols., (London: printed for J.F. and C. Rivington, T. Davies, B. Law, T. Cadell, G. Robinson, [and 9 others in London], 1785).
- 46 Jag har funnit samma läspraktik i Emilie de Geers utgåva från 1776 av Elisabeth Rowes *Friendship in Death in Twenty Letters from the Dead to the Living* och i hennes samlade utgåva av Shakespeares pjäser.
- 47 Chartier, *Böckernas ordning*, 8.

Forskningen som ligger till grund för artikeln har finansierats med bidrag från Carl-Göran Adelswårds Stiftelse och Åke Wibergs Stiftelse. Därtill skrevs större delen av föreliggande artikel under en period då jag innehade Ellen Keys Strands vistelsestipendium. Tack till samtliga för ert värdefulla stöd.